

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۳/۲۵

مقاله: علمی - ترویجی

صفحه ۸۹-۱۱۱

نقش مهرورزی در تربیت از منظر قرآن و سنت

محمود کاظمی^۱

علی اکبر صیدی^۲

چکیده

زمینه و هدف: قرآن کریم، مهرورزی را به عنوان یکی از روش های مهم در فرایند تربیت، بیان کرده و معصومان علیهم السلام نیز آن را به کار گرفته و بدان سفارش فرموده اند. مقاله پیش رو، به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که: مهرورزی چه نقشی در تربیت انسان دارد و فرایند تأثیرگذاری آن چگونه است؟ در واقع هدف اساسی این تحقیق، بررسی و تبیین نقش مهرورزی در تربیت از منظر قرآن و سنت^۱ بوده است.

روش تحقیق: برای انجام این تحقیق، از روش توصیفی - تحلیلی و اسنادی، استفاده شده است. در این مقاله با استناد به قرآن و سنت، به تحلیل و تبیین مقولاتی همچون فرایند تبادل مهر میان مربی و متربی، عوامل مؤثر بر محبت، شیوه های ابراز و چگونگی تأثیر آن در تربیت، پرداخته شده است.

یافته ها و نتیجه گیری: یافته های این پژوهش، نشان می دهد که «محبت» نقش به سزایی در تربیت انسان دارد. این ودیعه الهی، موجب مقبولیت و محبوبیت مربی، نزد متربی می گردد و در نتیجه، بر میزان الگوپذیری و اطاعت پذیری متربی افزوده می شود و زمینه تحقق اهداف تربیتی فراهم می گردد.

واژه های کلیدی: مهرورزی، تربیت، قرآن و سنت.

۱. استادیار گروه روانشناسی دانشگاه زنجان.

۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان. سطح ۲ حوزه علمیه قم (نویسنده مسئول).

Seidi125@gmail.com

۱- مقدمه

دین مقدس اسلام، آخرین و کامل‌ترین دین الهی است که به همه نیازها و استعدادهای انسان و مسئله «تربیت» توجه خاصی دارد. خداوند متعال در قرآن کریم، فرایند تعلیم و تربیت را بزرگ‌ترین نعمت و موهبت الهی به مؤمنان معرفی نموده (آل عمران، ۱۶۴) و «مهرورزی» را یکی از روش‌های بسیار مهم و کاربردی در این امر، خوانده است (طه، ۳۹) که پیامبر اکرم ﷺ و دیگر معصومان علیهم‌السلام این روش را سرلوحه کار خود قرار داده‌اند (حسینی، ۱۳۹۰؛ اربلی، ۱۳۸۲). خداوند در آیاتی از قرآن کریم راز موفقیت رسول اکرم ﷺ را مهرورزی دانسته است (آل عمران، ۱۵۹؛ انبیاء، ۱۰۷؛ توبه، ۱۲۸).

فلسفه وجودی دین، ناشی از نیاز بشر به هدایت است. پیامبران الهی، این نخستین مربیان انسان، نقش تربیتی خود را در راستای هدایت مخاطبان خویش به خوبی ایفا نموده‌اند (حدید، ۲۵)؛ با این حال در تداوم این حرکت، باید برنامه جامعی برای هدایت آحاد مردم به سوی اهداف دین حق طراحی و اجرا گردد. انسان موجودی است در معرض انواع مخاطرات و تهدیدهای درونی و بیرونی، پس برای کمک به او در رویارویی مناسب با خطراتی نظیر وسوسه شیطان، غلبه هواهای نفسانی (اعراف، ۲۲؛ ناس، ۵؛ یوسف، ۵۳)، و عوامل ناشایست محیطی و ... باید جریان‌ات اجتماعی (تربیت)، از بیرون و توسط خیرخواهان جامعه کمک‌های فکری و عاطفی لازم را به این موجود در معرض انواع خطر و تهدید، سامان دهند و او را در حرکت اختیاری و آگاهانه به سوی کمال شایسته یاری دهند؛ همچنین، پیشرفت همه‌جانبه و پایدار هر جامعه، نیازمند وجود انسان‌های مؤمن متعهد، خلاق، کارآمد، منضبط، دارای انگیزه، امیدوار، فعال و درست‌کاری است که در حرکت جامعه به سوی پیشرفت موردنظر، نقش اساسی ایفا می‌نمایند. بی‌تردید، فرایند تربیت در همه انواع آن، یگانه سازوکار مطمئنی است که با تمهید رشد همه‌جانبه استعدادها و تنظیم متعادل عواطف افراد جامعه و راهنمایی ایشان به سوی تکوین و تعالی پیوسته هویت خود بر اساس نظام مقبول جامعه، این حرکت دشوار، حیاتی و گریزناپذیر

را به سرانجام خواهد رساند (وزارت آموزش و پرورش و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۲۹).
 تربیت، از بایسته‌های بشری است که هریک از مکاتب تربیتی، از زاویه دید خود به آن نگریده‌اند. نظام آموزش و پرورش اسلامی که از بینش اسلامی نشأت می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۳ ب) یکی از روش‌های محوری در تربیت را «مهرورزی» می‌داند. از جمله نیازهای اساسی انسان در زندگی، محبت است که روانشناسان نیز بر آن تأکید دارند. در طبقه‌بندی مازلو از نیازهای اساسی انسان، نیاز به داشتن روابط محبت‌آمیز با دیگران، در پله سوم قرار دارد (سیف، ۱۳۷۳). مهرورزی، در همه ابعاد زندگی به‌ویژه در تربیت، نقش اساسی دارد. با توجه به تأثیر شگرف آن در روابط انسانی، دین مقدس اسلام که پایه‌اش بر اساس محبت است (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۸) بر گسترش آن در جامعه تأکید کرده است. اهمیت مهرورزی در تربیت، از این جهت است که محبت اطاعت‌آور است و سبب همراهی می‌شود (خرم‌شاهی و انصاری، ۱۳۷۶: ۶۸۲).

بر اساس تحقیقات انجام‌شده (وسکویی، ۱۳۹۰؛ قلی‌بیگیان، ۱۳۸۳؛ رشیدپور، ۱۳۶۵) یکی از علل مهم جرم و بزهکاری انسان‌ها، کمبود محبت است. «موریس دبس» (۱۹۶۵: ۷۹) در تبیین نظریه «یگانگی عاطفی» بیان می‌کند: «وقتی کودک و نوجوان به الگویی محبوب علاقه‌مند شد، تلاش می‌کند وجود خود را متصف به صفات او نماید و از خود رفتاری نشان دهد که مورد تأیید آن الگو باشد». «ژان هانری پستالوزی» نیز، در تعلیم و تربیت، محبت را اساس کار خود قرار می‌دهد و انضباط خشک و توأم با خشونت را - که در آن زمان رایج بود- به‌کار نمی‌گیرد. او بر این باور بود که عشق و محبت تنها پایه و اساس همیشگی تربیت است. بدون عشق به‌متربی، قوای فیزیکی و عقلانی او رشد طبیعی نخواهند داشت (محمدزاده، ۱۳۸۵: ۲۱). هریک از تحقیقات انجام‌یافته (محمدی اشتهاردی، ۱۳۹۳؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۳؛ صیدی، ۱۳۹۲؛ شعبانی چافچیری؛ ۱۳۹۱؛ محامد، ۱۳۸۴؛ امینی، ۱۳۸۴؛ عاملی، ۹۱۱؛ صمدی، ۱۳۸۴؛ عابدی، ۱۳۸۴؛ فرهادیان، ۱۳۷۲؛ قربانیان، ۱۳۷۲؛ حاجتی، ۱۳۵۸؛ نساجی زواره‌ای، ۱۳۸۵) به‌نحوی، حاکی است که بین محبت و

تربیت رابطه مستحکمی وجود دارد. در کتب روایی شیعی مانند «مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار» تألیف طبرسی (۱۳۴۴) و نظایر آن، باب (بخش) مستقلی به مقوله «محبت» اختصاص داده شده است.

بر این اساس، با التفات به نکات بیان شده، هدف اصلی این پژوهش، آن است که به نقش مهرورزی در تربیت از منظر قرآن و سنت پردازد و عوامل مؤثر بر مهرورزی، شیوه‌های ابراز آن و سازوکار تأثیر محبت در تربیت را مورد تحلیل و واکاوی قرار دهد. به بیان دیگر، مقاله پیش رو، به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که: مهرورزی چه نقشی در تربیت دارد و سازوکار تأثیرگذاری آن چگونه است؟

۲- مفهوم «تربیت»

«تربیت» واژه‌ای عربی، از ریشه ربو از باب تفعیل به معنی تغذیه کردن، پرورش دادن، تهذیب کردن است. اندیشمندان در تعریف تربیت، اتفاق نظر ندارند، امروزه یکی از جامع‌ترین و کامل‌ترین تعریف‌های این واژه در مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران، با نگرش اسلامی، به شرح ذیل ارائه شده است: «تربیت عبارت است از فرایند تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متربیان، به صورتی یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد» (وزارت آموزش و پرورش و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۲۹).

۳- مفهوم «مهرورزی»

«مهرورزی» یعنی ابراز مهر. «مهر» در لغت یعنی محبت و دوستی (عمید، ۱۳۶۹). برای این واژه تعاریف اصطلاحی گوناگونی ارائه شده است: مهر (محبت)، عبارت است از ابتهاج نفس به شیئی که موافق طبیعت انسان باشد، اعم از اینکه آن شیء امر حسی باشد یا عقلی، حقیقی باشد یا ظنی (کوثری، ۱۳۸۶: ۳). محبت یک نوع جاذبه، میل و کششی است که در یک موجود صاحب‌شعور نسبت به چیزی یا کسی پدید می‌آید (شعبانی

و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۱). محبت، در اصطلاح، به احساسی عمیق، علاقه‌ای لطیف و یا جاذبه‌ای شدید گفته می‌شود که بین موجودات زنده از جمله در میان انسان‌ها دیده می‌شود. مهر، یک حالت عاطفی است که اساس روابط انسان‌ها در زندگی اجتماعی را تشکیل می‌دهد (فرهادیان، ۱۳۷۲). از مجموع تعاریف بیان‌شده، به دست می‌آید که مهر، یک علاقه و کشش درونی (قلبی) در بین موجودات صاحب‌شعور از جمله مربی و متربی است.

۳- فرایند مهرورزی در تربیت اسلامی

۳-۱- مهرورزی جریانی است دوجانبه

محبت واقعی، باید دوطرفه باشد. انسان هم محبت دریافت می‌کند و هم ابراز محبت می‌کند. دوطرفه بودن محبت، یکی از لوازم کمال محبت است که در آیات قرآن کریم (مائده، ۵۴؛ آل‌عمران، ۳۱)، به آن اشاره شده است: «... خداوند جمعیتی را می‌آورد که آن‌ها را دوست دارد و آنان (نیز) خدا را دوست دارند...» (مائده، ۵۴). «اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید! تا خدا (نیز) شما را دوست بدارد» (آل‌عمران، ۳۱). در متون اسلامی، جریان متقابل محبت بین مربی و متربی کاملاً مشهود است. به استناد آیات و روایات، ضروری است که مربی در این امر پیش‌گام باشد، بدین‌معنی که مربی آغازگر ابراز مهر به متربی است.

۳-۲- مهرورزی مربی به متربی

قرآن و سنت، نشان می‌دهند که یکی از گام‌های اساسی در تربیت، برقراری رابطه عاطفی و مهرآمیز توسط مربی با متربی است. خداوند متعال- مربی ازلی و ابدی انسان‌ها- متصف به صفت مهرورزی است به‌گونه‌ای که سوره‌های بزرگ‌ترین کتاب تربیت، با ذکر صفات رحمان و رحیم برای پروردگار عالمیان آغاز می‌شود. همچنین در این کتاب آسمانی تبیین پیام‌های تربیتی عموماً با یادآوری «محبت خداوند متعال» همراه است، مانند: «نَبِيُّ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (حجر، ۴۹) «بندگانم را آگاه کن

که من بخشندهٔ مهربانم». دربندهای متعدد دعای شریف جوشن کبیر، سوگند به صفت «مهربانی» خداوند متعال نمایان است (قمی، ۱۳۸۴: ۱۶۱).

پیامبر اکرم و سایر معصومان علیهم‌السلام استفاده از این روش تربیتی را سرلوحهٔ کار خود قرار داده‌اند (حسینی، ۱۳۹۰؛ اربلی، ۱۳۸۲). خداوند در آیاتی از قرآن کریم به این امر مهم پرداخته و راز موفقیت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را مهرورزی دانسته است از جمله: «ای پیامبر! پس به (برکت) رحمت الهی، با آنان نرم‌خو و مهربان شدی، اگر تندخو و سخت‌دل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند» (آل عمران، ۱۵۹)؛ «و تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم» (انبیاء، ۱۰۷)؛ «قطعاً، برای شما پیامبری از خودتان آمد که بر او دشوار است شما در رنج بیفتید، به [هدایت] شما حریص و نسبت به مؤمنان، دلسوز مهربان است» (توبه، ۱۲۸). همچنین به استناد آیهٔ قرآن مجید، مقام نبوت و مهربانی، از طرف خداوند، هم‌زمان به حضرت یحیی بخشیده شده است (مریم، ۱۲-۱۳). در آیهٔ ۴۷ از سورهٔ مریم، حضرت ابراهیم علیه‌السلام نیز، با کلمهٔ «حفیاً» به معنی مهربان، خدای یگانه را توصیف کرده است.

در فرایند تربیت، ابراز علاقه و مهرورزی به کودکان، در سیرهٔ عملی معصومان علیهم‌السلام کاملاً مشهود است (صمدی، ۱۳۸۴: ۱۴۵) که چند مورد را برای نمونه ذکر می‌نماییم: پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در طول ۲۳ سال تبلیغ، پایهٔ دعوت اسلامی خویش را بر اساس اصل «مهرورزی» قرار داده بود، در جریان فتح مکه، وقتی رسول اکرم متوجه شد سعد بن عباده - که پرچم‌دار سپاه اسلام بود- می‌گوید: «امروز روز جنگ و نبرد است»؛ به حضرت علی علیه‌السلام فرمود: برو و پرچم را از دست سعد بن عباده بگیر! و خودش با صدای بلند فرمود: ای ابوسفیان! «نه، امروز، روز مهرورزی است» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق: ۲۷۳/۱۷). براء بن عاذب، نقل می‌کند که پیامبر اکرم را دیدم درحالی‌که امام حسن علیه‌السلام بر گردن او نشسته بود، فرمود: «خدایا من او را دوست می‌دارم پس تو نیز او را دوست

بدار» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۳/ ۲۹۸). پیامبر رحمت ﷺ، به مهرورزی و روش‌های ابراز آن تأکید داشت: «کودکان را دوست بدارید و با آن‌ها مهربان باشید» (فرید، ۱۳۷۳: ۵۹/۳؛ «فرزندان خود را ببوسید که به ازای هر بوسه، برایتان مقام و درجه‌ای در بهشت ثبت می‌گردد» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۲۱). امیرالمؤمنین علی ﷺ اصل محبت و مدارا را در عمل و نظر، برای آحاد مردم، رعایت می‌کرد و بر آن سفارش می‌نمود (منتظر القائم، ۱۳۷۹). آن حضرت در بخشی از نامه‌اش به مالک اشتر نخعی، حاکم مصر، می‌فرماید: «مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). امام رضا ﷺ از این شیوه مؤثر تربیتی به شکل‌های گوناگون بهره می‌گرفت. گاهی اوج محبت خود را در قالب جمله «پدر و مادرم به فدایت» نشان می‌داد و زمانی فرد را در آغوش می‌گرفت، به سینه خود می‌فشرد و می‌بوسید. مایه بن علی نقل می‌کند: در سالی که امام رضا ﷺ مراسم حج بجا می‌آورد، من در مکه همراه ایشان بودم و امام جواد ﷺ نیز همراهش بود. امام رضا با خانه کعبه وداع کرد، وقتی طوافش تمام شد، به طرف مقام [ابراهیم] رفت و در آنجا نماز گزارد. حضرت جواد ﷺ که خردسال بود، بر دوش «موفق» (غلام حضرت) طواف داده می‌شد. حضرت جواد ﷺ به طرف حجر اسماعیل رفت، در آنجا نشست و این امر مدتی طول کشید. «موفق» به او گفت: جانم به فدایت باد، برخیز! او فرمود: بر نمی‌خیزم تا وقتی که خدا بخواهد و در چهره‌اش غم نمایان شد. موفق، خدمت امام رضا ﷺ آمد و گفت: جانم به فدایت باد، جواد در حجر نشسته، بر نمی‌خیزد. امام رضا به نزد او آمد و فرمود: برخیز، ای حبیب من! جواد ﷺ فرمود: چگونه برخیزم، درحالی که شما با کعبه چنان وداع می‌کنید که گویا هرگز به سویش باز نمی‌گردید! از این روایت درمی‌یابیم که امام رضا ﷺ در مقابل اصرار فرزندش هرگز به او تندی نکرد؛ بلکه با صبوری و با جملات محبت‌آمیزی چون «قم یا حبیبی»، فرزند خردسالش را قانع کرد (اربلی، ۱۳۸۲: ۲۱۶/۳). حضرت موسی ﷺ از خداوند متعال پرسید: «خدایا! کدام عمل

نزد تو برتر است؟ خداوند فرمود: دوست داشتن کودکان، زیرا آنان را با توحید خود سرشته‌ام» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۳۷).

۳-۳- مهرورزی مرتبی به مربی

پس از اینکه مربی، به مرتبی اظهار مهر کرد، نوبت شاگرد است که علاقه خود را به استادش نشان دهد، اهداف تربیت زمانی محقق می‌شود که مرتبی نیز به مربی علاقه‌مند باشد و به او مهر ورزد. قرآن کریم، به صراحت اعلام می‌کند: «آنان که ایمان دارند، عشقشان به خدا، شدیدتر است» (بقره، ۱۶۵). از رسول الله ﷺ احادیث فراوانی در باب مهرورزی مرتبی به مربی وارد شده است:

«ای علی! هرکس که تو را دوست بدارد رستگار می‌گردد، هر که با تو دشمنی کند؛ نابود می‌گردد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۵/۶۵). «دوستی علی عبادت است؛ خداوند ایمان کسی را بدون ولایت او و بی‌زاری از دشمنانش نمی‌پذیرد» (دیلمی، ۱۴۱۲ق: ۲/۲۱۰). جبرئیل علیه السلام از طرف خداوند متعال، به من برگه سبزی آورد که در آن با خط سفید نوشته شده بود: من مهر به علی را بر همه موجودات واجب کردم، پس آن را از طرف من، به آن‌ها ابلاغ کن» (حلی، ۱۴۱۱ق: ۲۲۶). این فرستاده خدا، تضمین می‌کند که مهرورزان به خاندان نبوت، از پاداش شهید برخوردار هستند و در بهشت با انبیا خواهند بود (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۵/۶۵ و ۱۳۷). حضرت در حدیث دیگری فرموده‌اند: «فرزندان خود را با محبت علی تربیت کنید، دوست داشتن علی همان ایمان است و بغض‌ورزی به ایشان کفر است» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۷۷ و ۸۹). «دوستی خاندان محمد و فرمان‌برداری از آنان را رها نکنید که عبادت شما وابسته به آن دو است و یکی بدون دیگری پذیرفته نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۴۸/۵۷).

خداوند به موسی علیه السلام وحی کرد: «مرا دوست بدار و مرا محبوب مخلوقاتم گردان» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۴۸۴). امام سجاد علیه السلام در «مناجات المحبتین» از خداوند می‌خواهد: «پروردگارا! محبت خود را روزیم گردان» (قمی، ۱۳۸۴). طبق فرمایش حضرت فاطمه

زهرانی^۱ در حدیث کساء، خداوند، هستی را به خاطر مهرورزی به اهل بیت آفریده است (جعبی عاملی، بی تا: ۱۵۶).

۴- معیار محبت

از دیدگاه اسلامی، معیار محبت همان قرار گرفتن در صراط مستقیم است که با مقیاس‌هایی چون ایمان به خدا و انجام عمل صالح، نیکوکاری، توبه و پاکیزگی، پارسایی، توکل، عدالت، جهاد در راه خدا، بردباری و غیره مشخص می‌شود که محبت متقابل بین مربی و متربی بر اساس آن‌ها شکل می‌گیرد. در موارد اندکی، معیار محبت متقابل بین مربی و متربی متفاوت است؛ آیات قرآن کریم و احادیث، این مقیاس‌ها و مصادیق را به روشنی بیان کرده‌اند، از جمله ایمان به خدا و انجام عمل صالح (مریم، ۹۶)، نیکوکاری (بقره، ۱۹۵؛ آل عمران، ۱۳۴)، توبه و پاکیزگی (بقره، ۲۲۲). امام سجاد نیز در دعاهای ۳۱، ۳۸ و ۵۴ صحیفه سجادیه به این معیار اشاره کرده است. جهاد و بردباری (صف، ۴؛ آل عمران، ۱۴۶)، توکل (آل عمران، ۱۵۹)، دادگری (مائده، ۴۲)، پارسایی (توبه، ۷).

۵- عوامل مؤثر بر محبت

هرچند عوامل مؤثر بر مهر، با توجه به جایگاه طرف مقابل متفاوت خواهد بود؛ در این نوشتار تعدادی از عوامل عمومی و مشترک را که در ایجاد و یا تقویت محبت تأثیر دارد، می‌شماریم.

۵-۱- خوش اخلاقی

خوش اخلاقی یا حُسن خُلُق در سنت اسلامی، به دو مفهوم خاص و عام به کار می‌رود. در معنای خاص، حسن خلق بر فضائل اخلاقی ناظر بر مدارا و حسن معاشرت با مردم دلالت دارد و در معنای عام، مراد از آن، مجموعه رفتارهای نیکو و اخلاق پسندیده است. امام رضا^۲ می‌فرماید: «شما که نمی‌توانید با دادن مال، دل همه مردم را به دست آورید؛ پس با اخلاق نیکو و خوش رویی این کار را انجام دهید» (عطاردی، ۱۴۰۶ق: ۲۹۱/۱-۲۹۸).

۵-۲- آراستگی ظاهر

در دین اسلام، آراستگی ظاهری به معنای رعایت بهداشت فردی و استعمال بوی خوش، پوشیدن لباس‌های تمیز و یا تازه و غیره، یکی از وظایف انسان‌های باایمان، شمرده می‌شود. افراد ژولیده، منفور و مبعوض خداوند متعال هستند. یافته‌های نظری و تجربی تحقیق انجام شده توسط صیدی و حسنی (۱۳۹۱) نشان داد که آراستگی ظاهری معلمان، یکی از عوامل مؤثر در تربیت دینی دانش‌آموزان است، یعنی بین آراستگی معلمان دینی و میزان گرایش دانش‌آموزان به آموزه‌های دینی، رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. این محققان، نتیجه گرفتند که آراستگی ظاهری دبیران دینی، مقبولیت و محبوبیت آنان را نزد دانش‌آموز تقویت می‌کند. در اهمیت نظافت و آراستگی، همین بس که خداوند متعال، در روزهای آغازین بعثت پیامبر اسلام، آن حضرت را به این ویژگی مهم امر کرده است: «ای پیامبر! جامه‌ات را پاک‌کن» (مدثر، ۴). همچنین در آموزه‌های دینی برخی مصادیق آراستگی ظاهری، مانند مسواک زدن تا مرز وجوب، پیش رفته است (مجلسی ۱۴۰۳ق: ۲۹۱/۵۹). امام رضا علیه السلام به مصادیق آراستگی از قبیل استحمام، کوتاه کردن ناخن، استعمال روزانه بوی خوش، اصلاح و شانه کردن موهای سروصورت و... سفارش و خود نیز بدان‌ها عمل کرده است (عطاردی، ۱۳۹۷ق: ۷۳۶-۷۴۱؛ طبرسی، ۱۳۷۰: ۴۳). این امام همام، با صراحت بیان فرموده است: «لباس زیبا بپوش و خود را آراسته نما» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۵/ ۱۷). حضرت علی علیه السلام زینت کردن و آراستگی را از خصلت‌های مؤمنان می‌شمارد (خوانساری، ۱۳۶۶: ۴۵/۷).

۵-۳- هدیه دادن

امام رضا علیه السلام طی احادیثی فرموده‌اند: «هدیه چه خوب چیزی است، آن کلید نیازهای [روحی و مادی] است» (عطاردی، ۱۴۰۶ق: ۱/ ۲۹۲-۲۹۶)، «هدیه دادن، کینه‌ها را از دل می‌زداید» (همان منبع). رسول خدا صلی الله علیه و آله در روایات متعدد می‌فرمود: «هدیه، کینه برانداز است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۶۶۷۴). «امت من تا هنگامی که یکدیگر را دوست بدارند، به

یکدیگر هدیه دهند و امانت‌داری کنند، در خیر و خوبی خواهند بود» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۴۵/۱).

۵-۴- گشاده‌رویی

امام صادق علیه السلام خوش‌رویی را یکی از ویژگی‌های مؤمنان برمی‌شمرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۸۰/۶۴). حضرت علی علیه السلام خوش‌رویی و عبوس نبودن را از جاذبه‌های زندگی اجتماعی دانسته، به مسلمانان توصیه فرموده است که در هنگام ارتباط با مردم، چهره‌ای گشاده داشته باشند، حتی تصریح دارند که مؤمن، غم و اندوهش را در دل پنهان می‌کند و با روی باز وارد جامعه می‌شود (حرانی، ۱۴۰۴ق: ۲۱۹؛ خوانساری، ۱۳۶۶: ۳۴/۷). آن حضرت طی احادیثی، گشاده‌رویی را مغز و ریسمان مهر و سرآغاز نیکی دانسته‌اند: «گشاده‌رویی مغز محبت است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۶۵ / ۷۱). «گشاده‌رویی ریسمان محبت است (نهج‌البلاغه، حکمت ۶).

۵-۵- گفتار نیکو

گفتار نیک به معنی خوب سخن گفتن (کلام همراه با ادب و احترام، راست‌گویی و غیره) و سخن خوب گفتن (کلام مفید و آموزنده و غیره) است. امام سجاد علیه السلام گفتار نیک را عامل محبوبیت می‌دانند (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۳۱۷). از منظر امام علی علیه السلام یکی از آثار راست‌گویی افزایش محبت است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۱۹).

۵-۶- نرم‌خویی

حضرت امیر علیه السلام تأکید دارند: «هرکس نرم‌خو باشد، محبتش واجب می‌گردد» (حرانی، ۱۴۰۴ق: ۹۱). گذشت و مدارا را می‌توان از مصادیق نرم‌خویی محسوب کرد. امام رضا علیه السلام گذشت را یکی از ویژگی پیامبران و از عوامل تکمیل‌کننده ایمان مؤمنان دانسته است (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲۵۶/۱). پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله تأکید دارد که عفو، به انسان عزت و بزرگی می‌بخشد و از بهترین ویژگی‌های اخلاقی به حساب می‌آید. (فرید، ۱۳۷۳: ۸۹/۱).

۷-۵- سایر عوامل؛ انصاف در معاشرت، همدردی (با دیگران) در سختی‌ها و بازگشت به قلبی پاک، خیرخواهی، خوش‌گمانی، قرض دادن، فروتنی و بخشش از دیگر عوامل مؤثر بر محبت هستند.

امام جواد علیه السلام سه چیز را محبت‌آور شمرده‌اند: انصاف در معاشرت، همدردی در سختی‌ها و بازگشت به قلبی پاک (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵۳/۷۸). طبق فرمایش امام علی علیه السلام خیرخواهی و خوش‌گمانی محبت‌آور است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۶۱). امام صادق علیه السلام نیز در عوامل مؤثر بر محبت، به سه چیز اشاره کرده است: قرض دادن، فروتنی و بخشش (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۱۶).

۶- اهمیت و ضرورت ابراز مهر

مهر، یک حالت عاطفی و قلبی است که باید آشکار شود زیرا تا زمانی که ابراز نگردد، گیرنده، متوجه آن نخواهد شد. خداوند متعال، به حضرت محمد دستور داد که محبت خدای متعال را نسبت به بندگان اعلام کند (حجر، ۴۹). حضرت امام رضا علیه السلام توصیه می‌فرمود: اگر نسبت به کسی مهر دارید آن را آشکار کنید زیرا اظهار دوستی نیمی از خردمندی به‌شمار می‌آید (حرانی، ۱۴۰۴: ۴۴۳). پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بیان می‌کند که «هرگاه یکی از شما برادرش را دوست داشت، این دوستی را به او اعلان و آشکار کند، این کار برای دوستی و رابطه بین شما بهتر است» (خرمشاهی و همکاران، ۱۳۷۶: ۷۰۶).

۷- شیوه‌های ابراز مهر

هرچند روش‌های اظهار علاقه با توجه به جایگاه طرف مقابل متفاوت خواهد بود؛ در این نوشتار تعدادی از شیوه‌های عمومی و مشترک را تبیین می‌نماییم. از جمله ابراز کلامی، ابراز روان‌تنی.

۱-۷- ابراز کلامی

شاید مهم‌ترین ابزار برای ابراز محبت، کلام باشد؛ یعنی فرد با صراحت به محبوبش

بگویند که دوستت دارم؛ دانش روان‌شناسی سفارش می‌کند که علاقه خود را از قلب به زبان جاری کنید. در سوره‌های مختلف قرآن از جمله بقره، ۷۶ و ۲۲۲؛ آل‌عمران، ۱۳، مهر خداوند متعال از طریق کلامی به بندگان اعلام شده است. سلام کردن، بارزترین شیوه کلامی اعلام مهر و برقراری ارتباط است. این واژه، سی‌وهشت بار در قرآن کریم و بیش از هزار بار در متون روایی آمده است؛ مانند آیات و احادیث ذیل:

«درود الهی بر آن‌ها است» (یس، ۵۸). «سَلَامٌ عَلَیْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ» (انعام، ۵۴) «سلام بر شما، پروردگارتان، مهربانی را بر خود واجب کرد». امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که پیامبر خدا ما را به آشکارا سلام نمودن، دستور داده است (طبرسی، ۱۳۷۰: ۸۶). پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله سفارش می‌کند که هرگاه یکی از شما برادر ایمانی‌اش را دیدار کرد، باید به او سلام کند و با او دست بدهد (کلینی، ۱۳۷۴ق: ۵۳۷/۴).

۲-۲- ابراز روان‌تنی

در این روش، همگام با سخن، حالت هیجانی- عاطفی با جسم همراه می‌شود که مصافحه، معانقه و تقبیل از روش‌های آن به شمار می‌رود. معصومان علیهم السلام در دیدار با اصحاب و یاران به این مقوله‌ها عمل می‌نمودند:

الف- مصافحه (دست دادن)

«مصافحه» یعنی دست دادن به یکدیگر هنگام ملاقات؛ دست در دست هم گذاشتن؛ دست یکدیگر را فشردن (عمید، ۱۳۶۹). این روش، یکی از مهم‌ترین فنون برقراری ارتباط و ابراز علاقه، در اخلاق اسلامی است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «با هم مصافحه نمایید که کینه و دشمنی را از بین می‌برد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۶۷/۷۴). امام باقر علیه السلام فرمود: «چون دو مؤمن به هم برخوردند و به هم دست دهند، خدای بزرگ دست (رحمت) خود را میان دست آن‌ها درآورد» (همان: ۵۳۳). امام رضا علیه السلام تأکید دارند «به دیدار یکدیگر روید تا یکدیگر را دوست داشته باشید و دست یکدیگر را بفشارید و به هم خشم

نگیرید» (همان: ۳۴۷/۷۸).

ب- معانقه (در آغوش کشیدن)

«معانقه» به معنی دست در گردن یکدیگر انداختن، همدیگر را در آغوش کشیدن است (عمید، ۱۳۶۹) که در معارف اسلامی، یکی دیگر از روش‌های برقراری ارتباط و ابراز علاقه، به‌شمار می‌رود. امام صادق علیه السلام فرمود: «به‌راستی دو مؤمن هرگاه یکدیگر را در آغوش کشند رحمت (مهر و مهربانی) آن‌ها را فراگیرد و هرگاه به هم چسبند و از آن جز رضای خدا نخواهند و غرض دنیوی نداشته باشند، به آن‌ها گفته شود: آمرزیده‌اید و زندگی را از سر گیرید» (کلینی، ۱۳۷۴ق: ۵۴۷).

ج- تقبیل (بوسیدن)

سومین شیوه برای ابراز احساسات و مهرورزی، بوسیدن است. در این مقوله باید نکاتی را رعایت نمود، ازجمله: بوسیدن از لب، جز برای زوجین و بچه غیر ممیز جایز نیست (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲/۱۸۶) و اینکه محارم، مگر زن و شوهر، باید فقط از پیشانی هم ببوسند، نامحرم حق ندارد با کودک ممیز دست داده او را ببوسد، مردان مؤمن نیز بر محل سجده برادرش بوسه زند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۲/۲۳۳). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «فرزندان خور را ببوسید که به ازای هر بوسه، درجه‌ای در بهشت برای شما خواهد بود» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۱۸). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دخترش حضرت فاطمه زهرا را خیلی زیاد می‌بوسید به‌گونه‌ای که مورد اعتراض عایشه قرار گرفت و حضرت او را توجیه نمود (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۶/۴۳).

۸- سازوکار تأثیر محبت در تربیت

نقش اساسی محبت در تربیت از این جهت است که اطاعت آور است. یکی از آیات قابل استناد در این باره، آیه ۳۹ سوره مبارکه طه است که در آن ارتباط شدید بین محبت و تربیت مشهود است: ﴿... وَ أَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّنِّي وَ لَتُصْنَعَ عَلَيَّ عَيْنِي﴾ «... و من محبتی از خودم بر تو افکندم تا در برابر دیدگان [علم] من، ساخته شوی (و پرورش یابی)».

در تفسیر این آیه آورده‌اند: «لِتُصْنَعَ» به صیغه مجهول به معنی تربیت شدن است یعنی بر تو محبت انداختم و کاری کردم تا تو را فرعون و زنش دوست بدانند که زیر نظر من تربیت شوی (قرشی، ۱۳۷۱: ۱۵۵/۴). معنای القای محبت بر او (حضرت موسی)، این است که خداوند او را طوری قرار داده بود که هر کس او را می‌دید دوستش می‌داشت، و قلبش را به سوی موسی جذب می‌شد و اگر محبت را نکره آورد، و فرمود «محبتی بر تو افکندم» برای این است که به عظمت و فخامت و عجیب بودن آن اشاره کند... لسان آیه، لسان کمال عنایت و شفقت است... و معنایش این است که من محبتی از ناحیه خودم بر تو افکندم تا هر کس تو را می‌بیند برای این منظور دوست بدارد و نیز برای اینکه در مرئی و منظر من و در تحت مراقبتم به تو احسان شود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۰۹/۱۴). آیات دیگری از قرآن کریم نیز به این امر مهم پرداخته است و راز موفقیت رسول اکرم را مهرورزی دانسته است از جمله:

«بِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (آل عمران، ۱۵۹) «[ای پیامبر!] پس به (برکت) رحمت الهی، با آنان نرم خو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سخت دل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند».

«وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء، ۱۰۷) «و تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم».

«لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ» (توبه، ۱۲۸) «قطعاً، برای شما پیامبری از خودتان آمد که بر او دشوار است شما در رنج بیفتید، به [هدایت] شما حریص و نسبت به مؤمنان، دلسوز مهربان است».

«.. وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ...» (بقره، ۱۶۵) «... کسانی که ایمان آورده‌اند، به خدا محبت بیشتری دارند...». در این آیه شریفه نیز، بین محبت و ایمان رابطه مستقیم برقرار شده است.

رسول اکرم ﷺ فرموده‌اند: «الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ» «انسان با کسی دمساز است که او را دوست می‌دارد» (خرمشاهی و انصاری، ۱۳۷۶: ۶۸۲). همچنین آن حضرت فرموده‌اند: «حُبُّكَ لِلشَّيْءِ يُعْمِي وَ يَصِمُّ» یعنی «محبت، انسان را کروکور می‌کند؛ پس اگر محبت به برادران دینی راستین باشد، انسان را از دیدن و شنیدن عیوب آنان باز می‌دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۱/۱۳).

امام صادق (ع) می‌فرماید: محبتِ خداوند این‌چنین بر شخصیت آدمی تأثیر می‌گذارد که «إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا أَلْهَمَهُ الطَّاعَةَ» «وقتی خداوند بنده‌ای را دوست بدارد، شوق عبادت و اطاعت، در دل او می‌افکند» (حکیمی، ۱۳۸۰: ۳۷۷/۴). روزی به رسول اکرم ﷺ گفتند که از خدا بخواه که مشرکین را نابود کند، حضرت در پاسخ فرمودند: «إِنَّمَا بُعِثْتُ رَحْمَةً لَا عَذَابًا، مَنْ بِهِ عَنَّا رَحْمَةٌ بَرَّانِغِيخْتَهْ شَدَهَامْ نَهْ مَائَهْ عَذَابٍ» (دیلمی، ۱۴۱۲ق: ۱/۱۲۵).

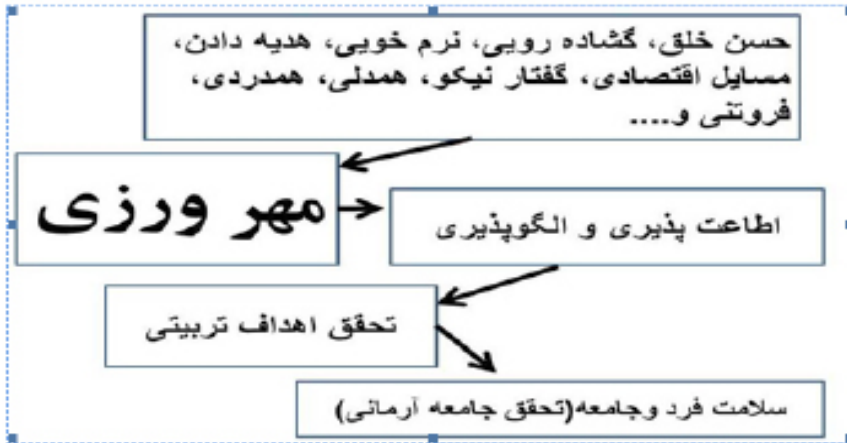
افروز (۱۳۸۸) در تربیت دینی به یادگیری غیرمستقیم یا مشاهده‌ای تأکید کرده است: «هرقدر الگوهای بزرگ‌سال برای بچه‌ها مطلوب‌تر و محبوب‌تر باشند، میزان تأثیرپذیری بیشتر و پایدارتر می‌شود. بچه‌ها رفتار الگوهای محبوبشان را بسیار دوست می‌دارند و مایل‌اند که با آنان همانندسازی کنند و رفتاری همسان الگوی خود داشته باشند. بچه‌ها هرقدر پدر و مادر، معلم و ... را قلباً دوست داشته باشند، به‌صورت ارادی و غیرارادی تلاش می‌کنند رفتاری نظیر رفتار آنها داشته باشند و یا به‌گونه‌ای ببندیشند، بگویند، و عمل نمایند که موردتوجه و تأیید آنها باشند. این امر یک گرایش کاملاً طبیعی در انسان است؛ پس اگر معلم و والدین می‌خواهند شاگردان و فرزندان، باورها و رفتار مطلوب آنها را موردتوجه کامل قرار داده، وجودشان متصف به ویژگی‌های موردنظر بشود، باید در درجهٔ اول همواره سعی کنند که رفتارشان محبت‌آمیز باشد تا قلوب آنان را مسخر نمایند، زیرا هراندازه پیوند عاطفی میان ایشان بیشتر باشد، همانندسازی‌ها افزون و افزون‌تر می‌شود.

در این شرایط دیگر نیاز چندانی به پند و اندرز مستقیم نخواهد بود. وی در ادامه برای

تبیین بیشتر موضوع به نظریه «یگانگی عاطفی» استناد کرده است که موریس دبس نظریه یگانگی عاطفی را چنین توضیح داده است: «کنجکاوای کودک دارای رنگی از یگانگی عاطفی است. یگانگی عاطفی، عبارت از نوعی احساس یگانگی با فعالیت‌های دیگران است. ساده‌ترین نمونه این احساس یگانگی در تماشاگران فوتبال دیده می‌شود. کسانی که عمیقاً جریان بازی را دنبال می‌کنند؛ بی‌اراده و در ضمن تماشای بازی حرکت پا و بدن بازیکنان را با پا و بدن خود در هوا مجسم می‌کنند. در اینجا همدلی، واکنشی درونی و احساس یگانگی واکنشی حرکتی است. کودک و نوجوان هم دقیقاً همین‌طور است یعنی وقتی که به الگوی محبوبی علاقه‌مند شد، تلاش می‌کند وجود خود را متصف به صفات او نماید و از خود رفتاری نشان دهد که مورد تأیید آن الگو باشد» (دبس، ۱۹۶۵: ۷۴).

در مسیر تربیت، محبت، قوی‌ترین عامل برای پذیرش و تفاهم است، وقتی کودک از طرف والدین، مورد محبت قرار گیرد؛ متقابلاً به آنان علاقه‌مند می‌شود (صمدی، ۱۳۸۴: ۱۴۵).

صفایی فراهانی (۱۳۸۸)، بر این باور است که محبت، باعث می‌شود تا مرتبی به‌طور طبیعی و حتی با نگاه مربی، به‌سوی خواسته‌های او حرکت کند و خواسته‌های مربی را انجام دهد. مصباح یزدی (۱۳۹۱: ۵) ضمن تصریح بر مراتب و درجات محبت، اذعان دارد که آن مقدار از محبت به خدا که موجب می‌شود انسان واجبات را انجام دهد و گناهان را ترک کند، از باب مقدمه واجب، وجوب عقلی پیدا می‌کند. از دیدگاه ایشان، محبت به خدا باعث می‌شود انسان معروف را انجام دهد و از منکر پرهیز نماید.

نمودار (۱) سازوکار تأثیر مهروورزی در تربیت

۹- جمع بندی و نتیجه گیری

- ۱- مهروورزی یکی از مهم ترین روش های تربیت از دیدگاه اسلام است. هرگاه، مرتبی به حد لازم و کافی از ناحیه مربیان، مهر دریافت نماید، او نیز متقابلاً آن ها را دوست می دارد. این امر، اطاعت پذیری از مربیان را افزایش می دهد.
- ۲- در متون اسلامی، مهروورزی جریانی است دوجانبه که ضروری است مربی در این امر پیش گام باشد، بدین معنی که مربی آغازگر ابراز مهر به مرتبی باشد سپس مرتبی نسبت به استادش.
- ۳- عواملی از قبیل حسن خلق، گشاده رویی، نرم خوئی، هدیه دادن، گفتار نیکو، همدلی، همدردی، فروتنی و غیره بر ایجاد و تقویت مهر، مؤثر هستند و تصریح کلامی، مصافحه، معانقه و تقبیل، از شیوه های ابراز آن به شمار می رود.

۱۰- پیشنهادها

با توجه به نقش اساسی مهرورزی در تربیت، پیشنهاد می‌شود:

- ۱- مریبان و خانواده‌ها در تربیت فرزندان، مهر را سرلوحه کار خود قرار دهند و به شیوه‌های ابراز و عوامل مؤثر بر آن توجه جدی داشته باشند.
- ۲- رسانه‌ها، مطبوعات، نهادهای دینی و فرهنگی و مبلغان دینی و عاملان ارشاد اسلامی و... نقش مهر در زندگی، شیوه‌های ابراز و عوامل مؤثر بر آن را تشریح و تبیین نمایند و به متصدیان تربیت، توصیه می‌شود محبت را در رأس برنامه‌های تربیتی خود قرار دهند.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی (۱۳۷۳). قم: دار القرآن الکریم.
- نهج البلاغه. شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۷۹). ترجمه محمد دشتی. قم: مشهور.
- صحیفه سجادیه. ترجمه جواد فاضل (۱۳۶۳). تهران: امیرکبیر، چاپ چهاردهم.
- مصباح الشریعه. منسوب به امام جعفر صادق علیه السلام. ترجمه حسن مصطفوی (۱۳۶۰) تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. به کوشش: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). *الأمالی*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران: اسلامیه، چاپ ششم.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۲). *کشف الغمه فی معرفه الأئمه*. ترجمه و شرح علی بن حسین زواره‌ای، تهران: اسلامیه، چاپ سوم.
- افروز، غلامعلی (۱۳۸۸). *روش‌های پرورش احساس مذهبی در کودکان و نوجوان*. تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- امینی، ابراهیم (۱۳۸۴). *اسلام و تعلیم و تربیت*. تهران: انجمن اولیا و مربیان، چاپ سوم.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دفتر تبلیغات.
- جعبی عاملی، زین‌الدین بن علی (معروف به شهید ثانی) (بی‌تا). *مُسکن الفؤاد عند فقد الأحبه و الأولاد*. قم: بصیرتی.
- حاجتی، سید محمدباقر (۱۳۵۸). *اسلام و تعلیم و تربیت*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حرانی، ابن شعبه (۴۰۴ق). *تحف العقول عن آل الرسول*. قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.

- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۰۴۱ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- حسینی، سید علی (۱۳۹۰). «سیره تربیتی پیامبر اعظم در قرآن». فصلنامه پیام مبلغ، شماره ۶.

- حکیمی، محمدرضا و محمد حکیمی و علی حکیمی (۱۳۸۰) الحیاة. ترجمه احمد آرام.
تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۱ق). کشف الیقین فی فضائل امیرالمؤمنین (علیه السلام).
به کوشش حسین درگاهی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- خرمشاهی، بهاءالدین و مسعود انصاری (۱۳۷۶). پیام پیامبر: مجموعه‌ای از نامه‌ها،
خطبه‌ها، وصایا، دعاها، تمثیل‌ها و سخنان جامع و فراگیر حضرت محمد (صلی الله علیه و آله). تهران:
جامی.

- خوانساری، جمال‌الدین (۱۳۶۶). شرح غررالحکم درر الکلم. تهران: دانشگاه تهران.
- دبس، موریس (۱۹۶۵). مراحل تربیت. ترجمه علی محمد کاردان. تهران: دانشگاه
تهران، چاپ هفتم.

- دیلمی، حسن (۱۴۱۲ق). إرشاد القلوب إلى الصواب. قم: شریف رضی.

- سیف، علی اکبر (۱۳۷۳). روان‌شناسی پرورشی. تهران: آگاه، چاپ دهم.

- شعبانی چافجیری، هادی و سیده اکرم رخشنده‌نیا و سید اسماعیل حسینی اجداد
(۱۳۹۱). «الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت با تکیه بر سه عنصر علم، محبت و آزادی از
منظر دین». فصلنامه مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی و ایرانی، سال اول، شماره ۱.

- صفایی فراهانی، علی (۱۳۸۸). تربیت کودک. تهران: لیلۀ القدر، چاپ سوم.

- صمدی، معصومه (۱۳۸۴). «بررسی چگونگی روش مطلوب تربیتی والدین با فرزندان
بر اساس آموزه‌های تعلیم و تربیت اسلامی (با تأکید بر عنصر محبت)». فصلنامه مصباح،
شماره ۶۲.

- صیدی، علی اکبر و حبیب‌الله حسینی (۱۳۹۱). «بررسی نقش عوامل درون مدرسه‌ای

- مؤثر بر تربیت دینی دانش آموزان دوره متوسطه استان زنجان در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹». طرح پژوهشی مصوب گروه تحقیق و پژوهشی اداره کل آموزش و پرورش استان زنجان. ناظران: دکتر ایرج ابراهیمی و سید صادق هاشمی.
- صیدی، علی اکبر (۱۳۹۲). «نقش محبت در زندگی خانوادگی از منظر فرهنگ رضوی».
- چکیده مقالات برگزیده دومین همایش علمی - پژوهشی «منزلت خانواده و سبک زندگی در فرهنگ رضوی». زنجان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان زنجان با همکاری دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان.
- طبرسی، علی بن حسن (۱۳۴۴). *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار*. نجف: المكتبة الحیدریه، الطبعة الثانية.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). *مکارم الأخلاق*. قم: الشریف الرضی، چاپ چهارم.
- عمید، حسن (۱۳۶۹). *فرهنگ فارسی عمید*. تهران: امیرکبیر، چاپ هفتم.
- فرهادیان، رضا (۱۳۷۲). *اصول و مبانی تعلیم و تربیت در قرآن*. قم: نشر الهادی.
- فرید، مرتضی (۱۳۷۳). *الحديث (روایات تربیتی از مکتب اهل بیت)*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- قربانیان، رضا (۱۳۷۲). *اسلام و تربیت*. قم: اسماعیلیان، چاپ دوم.
- قمی، عباس (۱۳۸۴). *مفاتیح الجنان*. ترجمه الهی قمشاهی، به کوشش محمدرضا رضوان طلب، قم: آیین دانش.
- کوثری، یدالله (۱۳۸۶). «حب و بغض در تحلیلی روان شناختی با نگاهی به آیات و روایات». *مجله علمی-ترویجی معرفت*. سال شانزدهم، شماره ۱۱۲.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. بیروت: دار إحياء التراث العربیه.
- محامد، علی (۱۳۸۴). «حب الهی و آثار آن از نگاه فلسفه و دین». *فصلنامه علمی-پژوهشی فلسفه دین*، شماره ۳.

- محمدزاده، فاطمه (۱۳۸۵). *فلسفه تربیتی پستالوزی*. ماهنامه رشد معلم، شماره ۲۰۷.
- محمدی اشتهاردی، محمد (۱۳۹۳). «مهر و محبت در سیره پیشوایان». سامانه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، به نشانی <http://www.ensani.ir>.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). «اهمیت و جایگاه محبت». *فصلنامه علمی-ترویجی معرفت*، شماره ۱۷۶.
- (۱۳۹۳). *مبانی و اصول تعلیم و تربیت در اسلام*. پایگاه اطلاع‌رسانی آثار آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی به نشانی <http://www.mesbahyazdi.ir>.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- منتظر القائم، اصغر (۱۳۷۹). «محبت و رأفت و مدارا در سیره عملی و بیانات امیرالمؤمنین». چکیده مقالات همایش تربیت در سیره و کلام امام علی (علیه السلام). تهران: مرکز مطالعات تربیت اسلامی.
- نساجی زواره‌ای، اسماعیل (۱۳۸۵). «روش‌های تربیتی از منظر پیامبر اعظم». *ماهنامه تربیت*، سال ۲۲، شماره ۱.
- وزارت آموزش و پرورش، شورای انقلاب فرهنگی، دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰). «مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران».
- وسکویی، حمید (۱۳۹۰). «فرضیات علل تکرار جرم در زندان نوشهر». *ماهنامه اصلاح و تربیت*، شماره ۱۱۱.